

УДК 378.147:358.4

О. Г. МАРЧЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент
Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба

АДАПТАЦІЯ КУРСАНТІВ ДО УМОВ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті доведено актуальність проблеми адаптації курсантів до умов освітнього середовища вищого військового навчального закладу. Уточнено суть понять “середовище”, “адаптація” в біологічному, психологічному, філософському, соціальному, педагогічному аспектах. Визначено етапи адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу: орієнтувальна, нестійке пристосування, відносно стале пристосування. Стверджено, що довузівська військова підготовка молоді, належна психолого-педагогічна підтримка сприяють адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу.

Ключові слова: адаптація, середовище, умова, етап, освітнє середовище, вищий військовий навчальний заклад, курсант, офіцер, викладач.

Вищий військовий навчальний заклад є специфічним тимчасовим середовищем, де реалізується функція військово-професійного формування особистості майбутнього військового фахівця. Освітнє середовище вищого військового навчального закладу як комплекс засобів навчання та сукупності суспільно-матеріальних умов безпосередньо та опосередковано впливає на особистість курсанта в процесі військово-професійної освіти. Особливістю освітнього середовища вищих військових навчальних закладів, на відміну від цивільних вишів, є те, що в ньому проходить вся життєдіяльність курсантів: освіта, позааудиторна діяльність, дозвілля, реалізуються формально-рольові та міжособистісні стосунки.

Ми вважаємо, що освітнє середовище є прообразом реального військово-професійного середовища армійського підрозділу, в якому взаємодіють усі категорії особового складу (командири, офіцери, представники соціально-психологічної служби, сержанти, рядові). Тому проблема розвитку адаптаційного процесу щодо входження курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу, на наш погляд, є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що науковці розглядають проблему формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах у соціокультурному (О. Жежера, М. Нещадим), полікультурному (О. Зеленська), дидактичному (П. Стефаненко), навчально-інформаційному (А. Каленський), ергономічному, валеологічному (П. Дихан, В. Кукушин), терапевтичному (В. Ликова), здоров'язбережувальному (Н. Нечипор) аспектах, тісно пов'язаних із проблемами адаптації особистості.

Мета статті полягає в уточненні суті понять “адаптація” та “освітнє середовище вищого військового навчального закладу”, визначенні етапів процесу адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу.

У визначенні суті поняття “освітнє середовище” ми звернулися до трактовки поняття “середовище” в широкому науковому контексті, оскільки середовище є інтегративним новоутворенням, різні аспекти якого досліджують у природничих науках, філософії, психології, соціології, педагогіці.

Так, у біології під середовищем розуміють комплекс навколишніх умов, що прямо або опосередковано впливають на життєдіяльність організму та забезпечують продовження роду [1].

У філософському розумінні суть поняття “середовище” пов’язана з ознаками таких світоглядних понять, як “буття”, “умови”, “світ”, “дійсність”, “реальність”, “оточення” [2].

У соціологічному аспекті середовище розкривають через такі поняття, як “соціальна дійсність”, “соціальні групи”, “соціальна взаємодія”, “суспільні умови”, “політична сфера”, “сфери суспільного життя”. Питання середовища розглядають також у теорії та практиці соціалізації особистості, методологічно значущим у яких є положення про те, що соціальна визначеність розвитку особистості не є результатом пасивного сприйняття особистістю впливів середовища, а є активним протистоянням йому та взаємодія з ним [3].

У психологічних дослідженнях термін “середовище” визначено у вигляді “психологічного середовища”, “зовнішнього середовища”, “внутрішнього середовища” через такі категорії, як: “поле активності особистості”, “сфера діяльності особистості”, “зона актуального розвитку, найближчого розвитку особистості”, “ситуація”, “взаємодія”, “взаємовплив” [4].

У широкому розумінні освітнє середовище є різноманітним, різнорівневим світом, який оточує людину, формує її уявлення про цей світ, ставлення до людей, природи, навколишньої дійсності. У вужчому значенні йдеться про освітнє середовище навчального закладу, що інтегрує освітній процес, зміст навчального матеріалу, взаємодію суб’єктів освітньої діяльності в певному педагогічному просторі.

Щодо адаптації, то вчені розглядають соматичні, психологічні, соціальні, педагогічні аспекти адаптації. Так, у біології, медицині, екології поняття “адаптація” пов’язано з пристосуванням організму до умов навколишнього середовища. Як правило, адаптація організмів до змін у навколишньому середовищі відбувається протягом декількох поколінь.

У психологічній галузі під сенсорною адаптацією розуміють пристосовану зміну чутливості аналізатора залежно від інтенсивності дії на орган. Глибоким і змістовним до визначення адаптації є підхід Ж. Піаже, який розглядав зазначений процес як: 1) початкове відношення індивіда та середовища, в якому діє та до якого пристосовується індивід; 2) гомеостатичне врівноваження; 3) процес, спрямований на досягнення гомеостазу [5].

Аналогічну думку висловлює Г. Балл [6], який вважає, що психологічна адаптація зорієнтована на збереження та утворення певних характерологічних особливостей індивіда в умовах урівноваження з динамічними умовами середовища. На кшталт біологічної коадаптації в системі “організм – середовище” психологічна адаптація охоплює як індивіда, так і середовище, реалізуючись через пристосування індивіда до середовища та середовища до самого себе.

У соціології адаптацію визначають як процес і результат інтеграції людини до соціального середовища та розглядають у єдності ціннісно-нормативних, діяльнісних, психофізіологічних і соціально-психологічних аспектів, що взаємопов’язані та постійно взаємодіють [7].

Успішність соціальної адаптації залежить від мети та ціннісних орієнтацій людини, визначає когнітивну сферу та характер, періодичну зміну діяльності людини, впливає на формування самосвідомості, рольової поведінки, здатності щодо самоконтролю, самообслуговування, адекватного зв’язку з оточенням.

Залежно від мотивації, структури потреб людини розрізняють активну адаптацію, для якої характерний переважно дієвий вплив особистості на соціальне середовище, та пасивну, для якої характерне безсумнівне (некритичне) прийняття цілей та ціннісних орієнтацій групи, до якої належить людина (конформізм). Соціальний конформізм характеризують виробленням виконавського стилю поведінки, регламентованістю мислення та діяльності. Такий підхід до процесу соціальної адаптації не сприяє створенню належних умов для розвитку вольової сфери особистості, здатності проявляти вольові зусилля, процесів прийняття відповідальних рішень у ситуації вибору із загрозою для життя.

Зазначимо, що соціальна адаптація, пов’язана з процесом і результатом активного сприйняття індивідом певного соціального досвіду, є одним із факторів професіоналізації, що полягає у формуванні готовності молоді людини до виконання професійних обов’язків, активним включенням до професії, пристосуванням людини до професії, умов праці, нового колективу, вироблення індивідуального стилю професійної діяльності, професійної Я-концепції особистості (студента, курсанта, викладача, фахівця у певній галузі), необхідних професійно значущих якостей та побудові нових соціально-професійних зв’язків.

У педагогіці актуальною є трактування адаптації як механізму, пов’язаного із зміною раніше набутих людиною знань, умінь і навичок відповідно до нової ситуації. У дидактиці під адаптацією розуміють спрощення тексту для початківців.

В. Подільський [8] виокремив такі стадії процесу педагогічної адаптації: 1) порушення адаптації внаслідок зміни широкого спектра умов на початку навчання у вищому навчальному закладі; 2) мобілізація особистісних можливостей для відновлення адаптації в нових умовах; 3) остаточна адаптація до нових умов, яка може бути або позитивною, або негативною. Як

правило, негативна адаптація призводить до зриву та відмови від діяльності. Порушення адаптаційного процесу пов'язане з проявами психічного відчуження особистості, ознаками яких є намагання позбавити себе контактів із навколишнім соціальним середовищем, занурення у світ власних переживань, психосоматичних розладів, асоціальною девіантною поведінкою.

Близькою до проблеми адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу є проблема розвитку соціально-психологічного процесу професійної адаптації, яка супроводжується соціальною адаптацією людини, що навчалася у вищому навчальному закладі, закінчила вищий навчальний заклад, розпочала практичну діяльність за фахом. Професійна адаптація супроводжується індивідуальним розвитком особистості, вирішенням суперечностей між уявленнями про майбутню професійну діяльність та реальною загальноосвітньою та освітньою фаховою підготовкою й характером реальних вимог практики [9].

Слушною в контексті статті є висновок М. Левченка [10] про те, що на процес адаптації впливає рівень підготовки молодшої людини до вступу у вищий навчальний заклад, об'єктивного уявлення про майбутню професію, сформованості дій, пов'язаних із самостійною навчальною працею, ставлення до обраної професії з боку батьків, членів сім'ї, інших близьких людей із оточення студента, комфортності психологічного мікроклімату в найближчому оточенні молодшої людини, взаємин із керівництвом, викладачами, однокласниками, самооцінки особистості (невиправдано занижена самооцінка гальмує процес адаптації), самопочуття й частоти появи тривожних станів.

Для безболісної адаптації тих, хто навчається та виховується, О. Скрипченко [11, с. 32] радить педагогам спиратися на положення, напрацьовані в кібернетиці, а саме: 1) про здатність технічних пристроїв і систем до мінливих умов навколишнього середовища та внутрішніх змін у системі; 2) можливість двоякого відгуку системи на зовнішній вплив; 3) можливості системи щодо самоналагоджування.

Тож, узагальнюючи вищенаведене, зазначимо, що поняття “адаптація” є загальною категорією наук, які розглядають діяльність і поведінку особистості.

Лінія діяльності та поведінки офіцера (від лат. *officium* – служба, посада) офіційно визначена посадовим статусом, військовим званням, формою одягу та військовими відзнаками, кодексом честі офіцера. Науковці В. Афанасенко, Е. Дуб, Ю. Калагін, В. Кислий, О. Сивак, Ю. Ширококов, В. Ягупов відзначають, що професійне середовище офіцера спрямоване на майже повне поглинання його життєвої активності, адже зазвичай офіцер має значно менше позапрофесійних контактів, ніж більшість цивільних фахівців.

Організація освітнього середовища вищого військового навчального закладу має задовольняти таким вимогам:

– обов'язкове виконання вимог військових Статутів, у яких регламентовано всі дії військовослужбовців;

- обов'язкова первинна військова підготовка курсантів;
- цілодобово регламентований військовий режим вищого військово-навчального закладу протягом усіх років навчання;
- різновіковий склад курсантських груп із різною професійною мотивацією, соціальним походженням, різними рівнями загальноосвітньої підготовки;
- строге дотримання принципу єдиної команди та службової субординації як у педагогічному процесі, так і поза ним;
- обов'язкове дотримання загальноновстановленого розпорядку дня, що регламентує практично весь час курсантів;
- проживання в гуртожитках казарменого типу, що супроводжується систематичним контролем за поведінкою та діяльністю курсантів;
- невеликий термін особистого часу курсантів, який, як правило, вони проводять у межах вищого військового навчального закладу;
- проходження курсантами протягом усього періоду навчання військової служби, яка водночас є й практикою використання знань і вмінь, отриманих під час навчання.

Унаслідок проведеного опитування встановлено, що на момент вступу до вищого військового навчального закладу курсанти відчують труднощі: у фізіологічному пристосуванні до умов нового середовища (80% курсантів); у психологічній адаптації – 90%, у соціальній адаптації 100%, причому входження до військового колективу супроводжується труднощами в 75% опитаних, звикання до жорсткого лінійного підпорядкування командирам – у практично 100% курсантів; 70% курсантів мають проблеми у звиканні до нових умов навчання.

За даними спостережень [12], адаптація курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу найінтенсивніше відбувається протягом першого курсу. Помічено, що наприкінці першого семестру в курсантів погіршується самопочуття, знижується активність, але в другому семестрі вони нормалізуються.

Спостереження за курсантами підтверджують, що первинна адаптація проходить легше в курсантів, які мають належну фізичну підготовку, комунікаційні навички, добре розвинені вміння вольової регуляції та емоційну стійкість. Як правило, це – курсанти, які мають військовий досвід, проходили строкову військову службу, військову службу за контрактом. Разом із цим, певні переваги в навчально-пізнавальній сфері мають курсанти – випускники загальноосвітніх шкіл.

На наш погляд, найбільш легко проходить процес адаптації в курсантів – випускників ліцеїв із підсиленою фізичною та військовою підготовкою, випускників загальноосвітніх шкіл-інтернатів із первинною військовою підготовкою. За даними експертної оцінки, такі курсанти в 2,5 рази краще проходять процедуру професійного відбору, в 1,85 разів (у відсотковому відношенні) їх більше зараховують.

У “Енциклопедії освіти” [7] зазначено, що в психофізіологічній адаптації курсанта до освітнього середовища вищого військового навчального закладу можна виділити такі етапи:

– орієнтувальний, що супроводжується бурхливою реакцією всіх підсистем людини (соматичної, психологічної, соціальної) на складний комплекс нових впливів (тривалі фізичне навантаження, психічне напруження, зміна соціального статусу). Зазначимо, що з цим комплексом впливів абітурієнт вищого військового навчального закладу стикається під час вступних іспитів, а в разі вступу – під час проходження курсу молодого бійця. Саме в цей час адаптація супроводжується найбільшою втратою особистісних ресурсів, утомою та перевтомою;

– нестійке пристосування, коли організм інтуїтивно шукає та знаходить близькі до оптимальних варіанти реакцій на ці впливи;

– відносно стале пристосування, коли всі підсистеми особистості знаходять оптимальні реакції на зовнішні впливи.

З метою полегшення психологічної адаптації командири курсантських підрозділів, викладачі кафедр мають у процесі повсякденного спілкування з курсантами вивчати індивідуально-психологічні особливості кожного навчаного та на цій основі виробляти конкретні прийоми та методи проведення занять, які забезпечують найбільш сприятливі умови для формування професійних психічних якостей, знань, умінь, навичок, необхідних для виконання військово-професійної діяльності.

З погляду особистісно зорієнтованого підходу курсант вищого військового навчального закладу має не тільки отримати певну суму знань, а й головне, має оволодіти досвідом “бути особистістю”, здійснення функцій особистісного розвитку: самовизначення, рефлексії, визначення ціннісно-сміслової сфери, вольової регуляції, відповідальності, автономії, креативності.

Результати досліджень свідчать про те, що за умови системної оцінки всіх напрямів психологічного забезпечення особистісно зорієнтований підхід дає змогу на 20–40% підвищити ефективність професійної діяльності військових фахівців, продовжити професійне (приміром, льотне) довголіття на 2–3 роки, знизити аварійність роботи на військовій техніці за людським фактором у 1,5–2 рази, отримати економічний ефект, більший у 45 разів. Наведені дані є значущими показниками, що засвідчують адаптацію курсантів у нових, незвичних умовах життєдіяльності.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що розвиток адаптаційного процесу спрямований на досягнення гомеостазу як стану динамічної рівноваги внутрішніх і зовнішніх системних елементів. Адаптація залежить від загальних властивостей нервової системи особистості, обсягу засвоєної навчальної інформації, вмінь курсантів планувати час на самостійну підготовку, а також від сформованості вмінь саморегуляції. Полегшення адаптації курсантів до особливостей освітнього середовища вищого військового закладу може бути забезпечене

завдяки довузівській підготовці молодих людей до військової служби в загальноосвітніх школах-інтернатах із первинною військовою підготовкою, ліцеях із підсиленою фізичною та військовою підготовкою. Перспективними є дослідження з уточнення критеріїв і показників адаптації курсантів до освітнього середовища вищого військового навчального закладу.

Список використаної літератури

1. Преждо В. В. Екологічний словник : навч. посіб. / В. В. Преждо, Г. А. Ткач, І. С. Кратенко, Ф. В. Ківва та ін. – Харків : ХДАМГ Міністерства освіти України, 1999. – 416 с.
2. Философский энциклопедия словарь. – Москва : ИНФРА-М, 2004. – 576 с.
3. Кравченко О. И. Социология: общий курс : учебное пособие для вузов / О. И. Кравченко. – Москва : ПЕРСЭ : Логос, 2000. – 640 с.
4. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
5. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 192 с.
6. Балл Г. Понятие адаптации и его значение для психологии личности [Електронний ресурс] / Г. Балл. – Режим доступу: <http://www.vash-psiholog.info/obsh/8-2010-04-09-20-26-17/48-2010-04-11-13-49-32.html>.
7. Енциклопедія освіти / акад. пед. наук України ; голов.ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
8. Подольский В. М. Учебно-исследовательская работа студентов во время производственной практики / В. М. Подольский, Л. А. Покровский, Л. М. Терновский // Здравоохранение РСФСР. – 1985. – № 9. – С. 25–27.
9. Синявский В. В. Психолого-педагогические вопросы профессиональной адаптации выпускников профтехучилищ : дис. ... канд. филос. наук / В. В. Синявский. – Москва, 1974.
10. Левченко М. Психолого-педагогічні проблеми вивчення особистості учня і учнівського колективу / М. Левченко. – Київ, 1988. – 120 с.
11. Скрипченко О. В. Психолого-педагогічні основи навчання : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, О. С. Падалка, Л. О. Скрипченко. – Київ : Український Центр духовної культури, 2005. – 712 с.
12. Писаренко Ю. Э. Формирование военно-профессиональной мотивации курсантов летних училищ: влияние практического опыта первоначальной летной подготовки / Ю. Э. Писаренко // Труды Международной академии проблем человека в авиации и космонавтике. – 2013. – № 1 (42). – С. 89–100.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2016.

Марченко О. Г. Адаптация курсантов к условиям образовательной среды высшего военного учебного заведения

В статье доказана актуальность проблемы адаптации курсантов к условиям образовательной среды высшего военного учебного заведения. Уточнена суть понятий “среда”, “адаптация” в биологическом, психологическом, философском, социальном, педагогическом аспектах. Определены этапы адаптации курсантов к образовательной среде высшего военного заведения: ориентировочная, нестойкое приспособление, относительно устойчивое приспособление. Утверждается, что предварительная военная подготовка, должная психолого-педагогическая поддержка способствуют адаптации курсантов к образовательной среде высшего военного учебного заведения.

Ключевые слова: адаптация, среда, условие, этап, образовательная среда, высшее военное учебное заведение, курсант, офицер, преподаватель.

Marchenko O. The Cadets' Adaptation of to Conditions of Educational Environment of Higher Military Educational Institutions

The urgency of the problem of adaptation of students to the educational environment conditions of the higher military educational institutions. In the educational environment of higher military educational institution cadets is all vital functions: education, extracurricular activities, leisure, implemented formal role and interpersonal relationships. Refined essence of the concepts of "environment", "adaptation" in the biological, psychological, philosophical, social, pedagogical aspects. Category "environment" is an interdisciplinary concept. Determining its nature depends on the specific subject of scientific field research. Educational environment higher military educational institutions as a means of learning and aggregate social and material conditions directly and indirectly affects the personality of a cadet in the military and professional education. The development of the adaptation process aims to achieve homeostasis as a state of dynamic equilibrium of internal and external system elements. Determined cadets adaptation stages to the educational environment of higher military institutions: estimated, unstable device, a relatively stable device. According to observations of students adapting to new learning environments in higher military educational institution is most intense during the first year. Noticed that the end of the first semester students of deteriorating health, reduced activity, but in the second semester are normalized. It is alleged that the preliminary military training (in secondary boarding schools with initial military training) should psycho-pedagogical support to facilitate the adaptation of cadets of educational environment of higher military educational institution.

Key words: *adaptation, environment condition, the stage, the educational environment, higher military school cadet, officer, teacher.*